

Գ Ր Ա Խ Ո Ս Ա Կ Ա Ն

ՄԻ ԿԱՐԵՎՈՐ ԵՎ ՀԱՆԳԱՄԱՆԱԼԻ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱԿ ԲԱՌԱՐԱՆ

Քրիստոնյա Արևելքի Եկեղեցիների պատմությունը, նվիրապետական համակարգերը, վարդապետությունը, ծեսը, լեզուներն ու մատենագրությունը մի քանի հարյուրամյակ շարունակ գիտական հետաքրքրությունների առարկա են Եվրոպայի և աշխարհի կարևորագույն գիտական կենտրոններում: Գիտական հետաքրքրությունից զատ խնդիրն ունի նաև գործնական նշանակություն, քանի որ խնդրո առարկա Եկեղեցիները այսօր ևս իրենց ուրույն տեղն ունեն աշխարհի քրիստոնեական Եկեղեցիների համակարգում: Գրքում լայնորեն լուսաբանված են Հայոց Առաքելական, Ասորի Ուղղափառ (Հակոբիկ և Հնդիկ Մալաբար), Ղպտի, Մերձավոր Արևելքի Եթովպական, Ասորի Արևելյան (Քաղդեական), Մարոնի, Մելկիտ և Վրաց Եկեղեցիների նվիրապետական համակարգին, վարդապետությանը և ծիսակարգին վերաբերող բազմազան խնդիրներ:

Գրախոսվող բառարանը 1975 թ. նույն հրատարակչատանը տպագրված «Kleines Wörterbuch des Christlichen Orients / herausgegeben von Julius Azzalg in Verbindung mit Paul Kröger» բառգրքի լրացված և մշակված վերահրատարակությունն է: Գիրքն ունի բովանդակության ցանկ, սկսվում է առաջին հրատարակության՝ Յուլիուս Ասֆալզի առաջաբանով, որին հաջորդում է Հուրերտ Կաուֆհոլդի գրած ներկա հրատարակության նախաբանը, բառարանի հոդվածները հեղինակած հետազոտողների և օգտագործված համառոտագրությունների ցանկերը, արևելաքրիստոնեական մատենագրությունների այբուբեններն ու դրանց տառադարձումը, խնդրին վերաբերող հիմնական նորագույն գրականության մատենագիտությունը, բառարանը, Քրիստոնյա Արևելքի Եկեղեցիների պատմության ժամանակագրական տախտակները, գրքի եզրերի և անունների ցանկը, Արևելաքրիստոնեական Եկեղեցիների Նվիրապետական Աթոռների (վանքերի և եկեղեցիների նշումներով) քարտեզներն իրենց բացատրություններով:

Բառարանը հիմնական մասով հենված լինելով նախորդ հրատարակության վրա՝ ներկա տպագրությամբ ներկայացնում է մի նոր՝ վերաշարադրված և լրացված հրատարակություն, որի հոդվածները հեղինակել են Արևելաքրիստոնեական Եկեղեցիների պատմության և մշակույթի մերօրյա լավագույն գերմանագիր հետազոտողները՝ Անդրյու Պալմերը, Անդրեա Շմիդտը, Ադել Թեոդոր Խուրին, Դետլեֆ Սյուլերը(+), Դորոթեա Վելտենկեն, Էռնեստ Համերշմիդտը (+), Ֆրանց Թիննեֆելդը, Գեորգ Գյունտեր Բլումը, Գաբրիելլե Վինկլերը, Հուրերտ Կաուֆհոլդը, Հանս-Միքայել Հաուսիգը, Հառալդ Զուերմանը, Յուլիուս Ասֆալզը(+), Յոհանես Մադելը, Յոզեֆ Ռիստը, Կառլ Պինգերան, Կուրտ Ռուդոլֆը, Կամալ Սաբրի Կոլտան, Կլաուս Վեսելը (+), Լուիզե Աբրամովսկին, Մանֆրեդ Կոպը, Մարսել Ռեստը, Պետեր Բրունսը, Պյոտր Շուլցը, Շտեֆան Վենիգերը, Թոմաս Վեբերը, Ուլրիկե Նիլտեն, Վինֆրիդ Կրամերը, Վոլֆգանգ Հագեն, Վեռներ Զունդերմանը, Վալտեր Սյուլերը: Բառահոդվածների գրեթե 90

տոկոսը, նախորդ հրատարակության համեմատությամբ, ընթերցողին է ներկայացվում բոլորովին նոր մոտեցումներով և մեկնաբանությամբ:

Բառարանային նախորդ հոդվածներից շատերը հարստացվել են նորագույն գրականության հղումներով կամ վերստին գրվել նորօրյա հեղինակների կողմից: Այդ տեսանկյունից կարելի է կարևորել բառարանում տեղ գտած Աբդիշո Բար Բրիկա, Ամիդ, Ասսեմանի, Ասորական մատենագրություն, Ասորահռոմեական դատաստանագիրք, Արևելյան մարդաբանություն (Քրիստոսաբանություն), Դատաստանագրքեր, Դիդասկալիա, Եթովպական արվեստ, Եկեղեցական երաժշտություն, Եկեղեցական իրավունք, Երաժշտությունը Քրիստոնյա Արևելքում, Եփրեմ Ասորի, Թովմայի գրքեր, Կաթողիկոս, Կոստանդնուպոլիս, Ղպտական ձեռագրեր, Մխիթար Սեբաստացի, Մխիթարյաններ, Ներսես Շնորհալի, Նուբիացիներ, Նուբիական արվեստ, Պաղեստին, Ռաբուլաս Եղեսացի, Վախճանաբանություն, Քարոզ, Քրիստոսաբանություն և այլ բառահոդվածները, ուր բերված են տվյալ հեղինակին կամ խնդրին վերաբերող վերջին տարիներում հրապարակված կարևորագույն հետազոտությունների մատենագիտությունը՝ նորովի մեկնաբանությամբ:

Մի շարք բառահոդվածներ չեն ընդգրկվել նոր բառարանում: Օրինակ՝ «Աբբասյաններ» հոդվածի նյութը վերապատմվում է Հայաստան, Բաղդադ, Պատկերամարտություն, Իսլամը և Արևելյան քրիստոնեությունը բառահոդվածներում: «Հիշատակ» (Anamnese) հոդվածի նյութը բերվում է «Արևելյան ծես» հոդվածում: Արևմտյան Եկեղեցու Հինգերորդ Ընդհանրական ժողովին վերաբերող «Երեք գլուխների հակաճառություն» հոդվածի նյութը տրվում է «Բյուզանդիան և Քրիստոնյա Արևելք», «Քրիստոսաբանություն», «Թեոդորոս Մոպսուեստացի» բառահոդվածներում: «Վերակոչում» (Epiklese) եզրի բացատրությունը միախառնվել է «Արևելյան ծես» հոդվածին: Gebra hemamat եզրի նյութը վերաշարադրված է «Եթովպական գրականություն», «Ծիսական գրքեր» և «Մալամա Աբբա» հոդվածներում: «Հակոբիկ Եկեղեցի» հոդվածը վերաշարադրված է «Արևմտաստորական Եկեղեցի» բառահոդվածում, «Եկեղեցական տոմար» (Kirchenjahr) հասկացությունը՝ ծիսական գրքերին վերաբերող բառահոդվածներում, Liber Graduum-ը՝ Ասորական Եկեղեցու ծեսին և դավանաբանությանը վերաբերող բառահոդվածներում, Մծղնեականները՝ «Մարիամ», «Հոգեղենություն» (Spiritualitet) բառահոդվածներում, Պատարագամատույցը (Mezliturgie)՝ «Ծես» (Riten) բառահոդվածում, «Պատկեր» (Bilder)-ը՝ «Պատկերամարտություն», «Իսլամ» բառահոդվածներում: «Վանականություն» հասկացությունը քննված է Քրիստոնյա Արևելքի տարբեր Եկեղեցիներին վերաբերող բառահոդվածներում, «Նեստորական Եկեղեցի» նախկին բառահոդվածի անվանումը փոխարինված է «Արևելյան Ասորիներ» եզրով: «Օրդեններ և կարգեր» բառահոդվածի նյութը ցրված է «Արևելքի լատին Եկեղեցի», «Մարոնի Եկեղեցի» և այլ բառահոդվածներում: «Սրբություն» (Sakramente) եզրի բացատրությունը ձուլվել է «Ծես» (Riten) հոդվածին, «Հոգեկանությունը» (Seelenschlaf)՝ «Վախճանաբանությանը», «Ժամակարգությունը» (Stundengebet-Offizium)՝ Ծիսական գրքերին: «Սուրբ սեղան» (Tabot) եթովպական եզրը բացատրվում է «Եթովպական արվեստ» և «Ծիսական իրեր» բառահոդվածներում: Հավանաբար նոր խմբագրական խորհուրդը նկատի է ունեցել այն հանգամանքը, որ վերևում թվարկված բառահոդվածները գրքում մեկնաբանված են զանազան առիթներով և կարիք չունեն առանձին բացատրության ու մեկնաբանության առանձին բառահոդվածի:

Նախորդ հրատարակության որոշ բառահոդվածներ և տերմիններ դիտվել են ոչ տեղին և դուրս են բերվել բառարանից, թեպետ դրանցից շատերը հաճախ հիշատակվում են բառարանի տարբեր մասերում (օր. «Էջմիածին», «Ասկետիկ», «Անկրքություն» [Apatheia], «Անտոն Ա», «Գաղութներ», «Աբրահամ Էկքելենացի», «Եվագրիոս Պոնտացի», «Եվտիքես», «Եզնիկ Կողբացի», «Ֆիլոքվե», «Վրաց վանականություն», «Խառան», «Սրբացում» [Heiligenverehrung], «Հենոտիկոն», «Իսահակ Անտիոքացի», «Եսայաս», «Հակոբ Բարադեոս», «Հովհաննես Ապամեացի», «Հուստինիանոս Ա», «Լազարո», «Թադման կարգ» [Mashafa genzat], «Մննյան կարգ» [Mashafa milad], «Կանթեղի կարգ» [Mashafa qandil], «Նիկիա», «Շմիդտ Կ.», «Միմեոն Միջագետքի», «Տակլա Հայմանոտ», «Թանա լիճ», «Լենկ Թեմուր», «Եռաստվածություն» [Tritheismus], «Օմայաններ», «Վաղարշապատ», «Վանա լիճ» և այլն):

Նախկին հրատարակության համեմատությամբ ավելացվել են նոր բառահոդվածներ (օր. «Հալեպ», «Ալեքսանդրի վեպ», «Ալեքսանդրիա», «Ամխարերեն» [նախկին հրատարակության Եթովպերենի փոխարեն], «Ամխարերեն գրականություն», «Անի», «Ապոկրիֆներ», «Հայրաբանություն» [Apophtegmata patrum], «Առաքելական ավանդույթ» [Apostolische Überlieferung], «Քրիստոնյա արաբական մատենագրություն» [Arabisch-christliche Literatur], «Հայ-կաթոլիկ վանականություն», «Ասորիներ» [քրիստոնյա], «Արևելքի ասորական Եկեղեցին», «Կաթոլիկ-եթովպական վանականություն», «Բաղդադ», «Բարադամ և Հովասափ» [Barlaam und Josaphat], «Կաթոլիկ միություն» [Catholica Union], «Քաղդեական Եկեղեցի» [Chaldäische Kirche], «Քաղդեական վանականություն», «Քորեպիսկոպոս», «Քրիստոնյա-պաղեստինյան լեզու և մատենագրություն», «Սարկավագ», «Սարկավագուհի», «Պոեզիա» [Dichtung], «Եկեղեցագիտություն» [Ekklesiologie], «Էրիթրիա» [Eritrea], «Արքեպիսկոպոս» [Erzbischof], «Գալավդեվոս կայսր», «Գուդի Իգնացիո», «Հոմս», «Պատկերամարտություն» [Ikonzitrit], «Իրան», «Իրաք», «Իսլամը և Արևելյան Քրիստոնեությունը», «Իսրայել», «Հորդանան», «Հրեություն», «Ղաթի կաթոլիկ վանականություն», «Լատին Եկեղեցին Արևելքում», «Լիբանան», «Մալուլա» [գյուղ՝ 55 կմ Դամասկոսից հյուսիս], «Մարդին», «Ղալսական բժշկություն», «Մտավոր պատմություն Քրիստոնյա Արևելքի» [Mentalitätsgeschichte des Christl. Orients], «Մետրոպոլիտ», «Մյուռոն», «Լեռնային Ղարաբաղ», «Նագրան», «Նոր արամեերեն», «Նուբիական գրականություն», «Դրամագիտություն», «Պահլավերեն», «Պապիրուսագիտություն», «Անձնական կարգավիճակ» [Personalstatut], «Ֆիզիոլոգոս» [Physiologos], «Պրո Օրիենտե», «Օրեն-արևելյան» [Riten-orientalische], «Մասանյաններ», «Սողդայական գրականություն», «Սոկոտրա» [Soqotra], «Հոգեկանություն» [Spiritualität], «Ասորիներ», «Ասորական վանքեր», «Ասորի-կաթոլիկ վանականություն», «Ասորի-Ուղղափառ Եկեղեցի», «Ասորի-Մալաբար Եկեղեցու վանական կարգեր» [Syromalabarische Orden und Kongregationen], «Ասորի-մալանկար վանականություն», «Տիսերան Օմեն», «Թուրքիա», «Քահանայի ամուսնություն» [Zölibat], «Զրադաշտականություն» [Zoroastrismus], «Կիպրոս» և այլն): Բերված բառահոդվածների վերնագրերից իսկ ելնելով՝ կարելի է հավաստել, որ կատարվել է լայնածավալ մի աշխատանք, և հեղինակներն իրենց հնարավորությունների սահմաններում փորձել են հարստացնել բառարանի բովանդակությունը:

Բառարանի վերջում բերվում են Արևելաքրիստոնեական Եկեղեցիների պատմության նորացված ժամանակագրական տախտակները, անվանացանկերը, քար-

տեղերը: Բառարանից օգտվողին մեծապես օգնում է հատկապես անվանացանկը, ուր բերված են գրքում օգտագործված բոլոր տերմիններն ու անունները: Նոր հրատարակության մեջ վերջում տեղ չեն գտել միայն նախկին հրատարակությունում առկա արևելաքրիստոնեական արվեստի տարբեր հուշարձանների 16 լուսանկարներ:

Բառարանը կազմվել է մեծ խնամքով, թեպետ նոր հրատարակություն սպրդել են որոշ վրիպակներ, որոնց մի մասը, ցավոք, գալիս են նախկին տպագրությունից: Բերենք միայն մի քանի օրինակ 543-րդ էջից. Հայաստանում քրիստոնեության պաշտոնական ընդունումը և Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրությունը ժամանակագրական ցանկում պետք է իրենց տեղերը փոխեն, Հայոց գրերի գյուտը ընդունված 405/6-ի փոխարեն, որը ճշտել է պրոֆ. Երվանդ Տեր-Մինասյանը, թվագրված է «շուրջ 407» թվականով, Շահապիվանի ժողովի թվականը արժեք դնել 444 թ.՝ ըստ Ն. Ն. Ակինյանի ճշգրտման, Վրաց Եկեղեցու բաժանումը «շուրջ 600»-ի փոխարեն կարելի էր թվագրել հայ պատմագրության մեջ ընդունված 607 թվականով:

Նմանատիպ մեծածավալ գործում մանրակրկիտ քննության դեպքում կարելի է գտնել նաև այլ մանր անճշտություններ, որոնք երբեք չեն կարող ստվեր նետել հեղինակային խմբի հսկայածավալ աշխատանքի վրա:

Կուզենայինք շնորհակալություն հայտնել հեղինակային ողջ խմբին և անձամբ հրատարակիչ պրոֆ. Հուբերտ Կաուֆհոլդին՝ Քրիստոնյա Արևելքի հոգևոր, մշակութային պատմությունը նոր ամպլուայի մեջ ներկայացնելու համար: Կարծում եմ, այս գիրքը լավագույնս կծառայի Քրիստոնյա Արևելքի Եկեղեցիներով զբաղվող մասնագետներին, ուսանողներին և ընդհանրապես այս բնագավառով հետաքրքրվողներին:

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր